

**психолошко - педагошки
преглед**

**ВРСНИЧКИ ИНТЕРАКЦИИ ВО
ПАРАЛЕЛКИ СО ПРИМЕНА НА
КОНЦЕПТОТ ЗА ИНКЛУЗИВНО
ОБРАЗОВАНИЕ**

*Виолетта АРНАУДОВА*¹
Татјана ТАКАШМАНОВА-
*СОКОЛОВСКА*¹
*Зора ЈАЧОВА*²

Филозофски факултет
Институт за психологија¹
Институт за дефектологија²

Резиме

Проверен е социјалниот статус на секој ученик со акцент на статусот на учениците со пречки во развојот. Примерот е пригоден. Вклучени се вкупно 55 ученици на возраст од 9-10 и 13-14 години од две паралелки при ОУ „Димо Хаџи-Димов“. Во двете одделенија се вклучени деца со телесна инвалидност и анорексични проблеми. Истражувањето е спроведено со примена на социометриска постапка и три социометриски критериуми, како и неограничен и ограничен избор.

Адреса за кореспонденција:

Виолетта АРНАУДОВА
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“
Филозофски факултет
Институт за психологија
Бул. „Крсте Мисирков“ бб
1000 Скопје, Република Македонија
violeta@fzf.ukim.edu.mk

**psychological and
pedagogical survey**

**PEER INTERACTION IN
CLASSES WHICH USE THE
CONCEPT OF INCLUSIVE
EDUCATION**

*Violeta ARNAUDOVA*¹
Tatjana TAKASHMANOVA-
*SOKOLOVSKA*¹
*Zora JACHOVA*²

Faculty of Philosophy
Institute for Psychology¹
Institute of Special Education and
Rehabilitation²

Abstract

We have evaluated a social status of the pupils individually, especially the status of the pupils with developmental disabilities. The sample is convenient and includes 55 pupils from two classes at the age of 9-10 and 13-14 from the regular elementary school “Dimo Hadzi-Dimov”. Children with physical disabilities and anorexic problems are included in both classes. The research has been carried out using sociometric procedure, applying three sociometric criteria and both limited and unlimited choices.

Corresponding Address:

Violeta ARNAUDOVA
University "St. Cyril and Methodius"
Faculty of Philosophy
Institute for Psychology
Bull. "Krste Misirkov" bb,
1000 Skopje, Republic of Macedonia
violeta@fzf.ukim.edu.mk

Анализата на резултатите, пред сè, анализата на групните индекси покажува дека во групите надвладува тензија наместо кохезија. Но, интерпретацијата на индивидуалните индекси на социјален статус покажува дека треба да се внимава при генерализирање на присуството на тензија во групите. Поточно, индексите на социјален статус укажуваат дека учениците, главно, добро се приспособени. Сепак, кај групата со пониска возраст се забележува дека социо-емоционалната адаптација е во извесен степен пониска. Во овој контекст и децата со пречки во развојот покажуваат лоша прифатеност во групата

Клучни зборови: *врснички интеракции, пречки во развојот, инклузивно образование, социо-емоционална клима, социјален статус*

Вовед

Трудот претставува обид емпириски да се проследи социо-емоционалната клима во паралелки во кои се применува инклузивна едукација.

Инклузивното образование претставува флексибилна и индивидуализирана поддршка на децата и младите со посебни образовни потреби во рамките на редовните училишта (Ture Jonson, 1994). Инклузивното образование, како интегрална компонента на целиот образовен систем, овозможува соодветна едукација за сите, ги распознава и почитува различните потреби и способности, вклучувајќи ги и различните стратегии на учење.

The analyses of the results, especially the analysis of group indexes indicates that existing tension is higher than cohesion. However, interpretation of individual indexes of social status indicates that it is very important to be careful in generalizing the existence of tension in the groups. Precisely, the indexes of social status indicate that the pupils are adapted in general. In fact, we can notice that socio emotional adaptation is on a lower level in the group of younger pupils. In this context, children with developmental disabilities indicate low acceptance in the group.

Key words: *peer interactions, developmental disabilities, inclusive education, socio-emotional atmosphere, social status*

Introduction

The paper presents an attempt empirically to analyze the socio-emotional atmosphere in the classes where inclusive education is applied.

The inclusive education indicates a flexible and individualized support for children and youth with special needs education in the framework of the regular schools (Ture Jonson, 1994). The inclusive education as an integral component of the whole educational system, enables appropriate education for all, recognizes and respects the different needs and abilities, including various strategies of learning.

Флексибилноста на системот се рефлектира врз методите и материјалите што се користат за да им се овозможи на децата со посебни образовни потреби најефикасен пристап до редовните наставни програми.

При изработката на соодветена **Наставна програма** што ги исполнува целите на инклузивното образование се земаат предвид две гледишта:

1. Потребата од рефлектирање на широките цели на образованието, што треба да се однесуваат на сите деца, без разлика на нивните способности, потреби и видот на училиштето што го посетуваат;

2. Наставната програма мора да прави разлика во способностите, потребите и подготвеноста на секој ученик посебно.

Ефективна наставна програма не само што ги дозволува разликите, туку го истакнува потенцијалот низ процесот на колаборативното учење. Добриот начин на пренесување на наставните содржини ќе зависи од наставниците кои ќе имаат разбирање не само за потребите на нивните ученици и соодветноста на наставните стратегии, туку ќе треба да располагаат со ефективни вештини за управување со училищата, соодветна распределба на изворите, со обврска за целосна партиципација на учениците и внимателна одделенска поддршка.

Инклузивната настава се базира врз активна настава-интерактивно учење, кое во себе вклучува:

- **Функционални наместо фактографски знаења.** Во центарот на учењето е сфаќање на поимите, процесите а не помнење на голем број факти. Се инсистира на користење на сите сетила и сите канали за прием на информации.

The flexibility of the system is reflected of the methods and materials that are used in order to enable the children with special needs education the most efficient approach to regular curriculums.

In preparation of appropriate **curriculum** which fulfils the aims of exclusive education, two viewpoints are taken into consideration:

1. The need of reflecting the broad objectives of education that should refer to all children, no matter their abilities, needs and kind of school they attend;

2. The curriculum must make distinction in abilities, needs and readiness of each pupil individually.

The effective curriculum not only allows differences, but it points out the potential through the process of collaborative learning. The good way of conveying the teaching contents will depend on teachers who have understandings not only for the needs of their pupils and appropriate teaching strategies, but they should possess effective skills to manage their classroom, appropriate source distribution with obligation for complete pupils' participation and careful class support.

The inclusive education is based on active teaching-interactive learning which includes:

- **Functional instead of factographic knowledge.** It is awareness of ideas, processes, but not remembering a large number of facts in the focus of learning. It is very important the use of all senses and all channels for receiving information.

- **Сеопфатен наместо нагласен когнитивен развој.** На социо-емоционалниот и психомоторниот развој им се придава исто значење како и на когнитивниот развој. И тие се третираат комплементарно.

- **Содржини, значајни за актуелниот живот, што ќе му овозможат на детето да го постигне моментниот развоен потенцијал и подобро да се снаоѓа во реалниот свет.**

- **Можност за личен избор.** Личниот избор на содржини дава повеќе можност за максимално интелектуално и емоционално ангажирање.

- **Холистички приод.** Детето го поима светот како целина и затоа програмските содржини најчесто се третираат како меѓусебно поврзани, како дел од големи комплекси.

За организација и реализација на инклузивната настава важно е да се овозможи:

- **Стимулативна средина** за учење-материјалите се средени во катчиња за проучување на одделни аспекти на предметот, се обезбедува доволен број на книги, помагала, енциклопедиски изданија;

- **Недирективно-демократско водење на наставата,** со што се овозможува интелектуална автономија на ученикот.

- **Учење врз лично искуство,** каде што сетилното перципирање е основа за прибирање информации и за стекнување знаења.

- **Диференциран приод во учењето,** прокламирана цел на основното образование е оптимален индивидуален развој, каде што се планира работата на секој ученик. Таа му овозможува да ги развива особено оние способности во кои тој е најдобар и преку кои може да се афирмира.

- **A comprehensive instead of emphasized cognitive development.** Both socio-emotional and psycho-motor development are equally considered as cognitive development and they are complementary treated.

- **Contents which are important for current life.** Contents which will enable the child to reach his/her immediate developmental potential and to cope better with the real world.

- **The possibility for personal choice.** The personal choice of contents gives a greater opportunity for maximal intellectual and emotional engagement.

- **Holistic approach.** The child understands the world as a whole and therefore, the program contents are most frequently treated as mutually linked, as a part of huge complexes.

For organization and realization of inclusive teaching, it is important to provide:

- **Stimulating environment** for learning- the materials are put in places for research of different aspects of the subject, with sufficient number of books provided, helping devices, encyclopedic issues;

- **Non-directive-democratic conducting of teaching,** this way provides intellectual autonomy of the pupil.

- **Learning on personal experience** where the sensitive perception is a base for collecting information and for acquiring knowledge.

- **Differentiated approach to learning-** proclaimed aim of the elementary education is optimal individual development where work of each pupil is planned, which enables the pupil to develop especially his/her best abilities and which affirm the pupil.

- **Кооперативно учење**; ситуации на учење во групи и парови и сл.

Метод

Во македонскиот модел на инклузивно образование под „деца со посебни образовни потреби“ подразбираме: деца со пречки во психичкиот развој, слепи и слабовиди; глуви и наглуви; деца со пречки во говорот; со телесна инвалидност; хронично болни деца; деца со пречки во поведението; со тешкотии во учењето; со емоционални проблеми; деца без родители; деца кои доаѓаат од семејства со нарушени семејни односи; деца кои доаѓаат од културно депримирано семејство; деца кои не го познаваат јазикот на кој се изведува наставата; деца на бегалци и раселени лица и надарени ученици.

Примерокој во ова истражување е пригоден и вклучува 55 ученици од две паралелки на возраст од 9-10 (III одд.) и 13-14 години (VII одд.) од основното училиште „Димо Хаџи-Димов“ од Скопје. Во паралелката од трето одделение 15 ученици се од женски пол а 17 од машки. Во паралелката од седмо одделение 18 ученици се од женски пол, а 15 се од машки пол. Во двете паралелки се вклучени деца со телесна инвалидност и анорексични проблеми.

Истражувањето беше извршено со **социометриска методика** со користење на три социометриски критериуми: седење во клупа, заедничко учење на училишна содржина и дружење во слободното време. Изборите беа целосно исцрпени, поточно, користен е неограничен и ограничен избор.

- **Cooperative learning**; situation for learning in groups and pairs and so on.

Method

The Macedonian pattern of inclusive education, the term “children with special needs” means: children with psychodevelopmental disabilities, blind and with poor vision; deaf and hard-of-hearing; children with speech difficulties; with physical disabilities; chronically ill children; children with behavioral difficulties; with learning difficulties; with emotional problems; parentless children; children who come from families with troubled relations; children from cultural-deprived families; children who don’t know the language in which the teaching is performed; children of refugees and displaced persons and gifted pupils.

The sample of this research is convenient and includes 55 children from two classes at the age of 9-10 (third grade) and 13-14 (seventh grade) from regular elementary school “Dimo Hadzi-Dimov” in Skopje. In the third grade class, 15 pupils are females and 17 are males, and in the seventh grade class, 18 pupils are females and 15 are males. Children with physical disabilities and anorexic problems are included in both classes.

The research was conducted using a **sociometric procedure**, applying three sociometric criteria: sitting at the school bench, cooperative learning of teaching content and companionship in the free time. The choices were entirely exhausted precisely both limited and unlimited ones were used.

По добивањето на одговорите, изработени се социометриски матрици за сите три критериуми, социограми на позитивни и негативни избори за сите три критериуми, утврдени се индивидуалните индекси на социјалниот статус и индексите на групна тензија и групна кохезија.

Резултати

Анализата на резултатите, пред сè, анализата на групните индекси, покажува дека во групите надвладува тензија наместо кохезија.

Табела 1. Индекси на групна тензија (ИГТ) и индекси на групна кохезија (ИГК) за различни критериуми и различни возрастии

Критериуми Criteria	ИГТ-трето одд. IGT-Third grade	ИГК-трето одд. IGC-Third grade	ИГТ-седмо одд. IGT-Seventh grade	ИГК-седмо одд. IGC-Seventh grade
Слободни активности Free activities	5.03	0.32	4.94	0.32
Учење Learning	5.03	0.30	5.03	0.31
Седење во клупа Sitting at bench	5.00	0.32	4.94	0.32
Просечен ИГТ и ИГК Average IGT and IGC	5.02	0.31	4.97	0.32

Леџенда:

ИГТ-индекс на групна тензија
ИГК-индекс на групна кохезија

After obtaining the responses, the following was prepared, socio-metric matrixes for the three criteria, socio-grams of positive and negative choices for the three criteria, the individual indexes of social status and the indexes of the group tension and cohesion were determined.

Results

The analysis of the results, that is the analyze of group indexes, indicate that the tension prevails instead of cohesion in the groups.

Table 1. Indexes of group tension (IGT) and indexes of group cohesion (IGC) for different criteria and different age

Legend:

IGT-index of group tension
IGC-index of group cohesion

Како што се забележува од табелата, (Табела 1) индексите на групна тензија се движат од 4,97 (VII одделение) до 5,02 (III одделение). А индексите на групна кохезија се во дијапазонот од 0,31 (III одделение) до 0,32 (VII одделение). Ова е уште поочигледно во приказот на социограмите, избрани како најтипични за ученици со посебни образовни потреби, поточно, избрани се социограми во однос на критериумот Заедничко учење. Социограмите, пред сè, нѝ овозможуваат споредбена анализа на врничките интеракции на иста возраст.

Од анализата на негативните социограми се добива впечаток дека според прикажаниот критериум, третоодделенците покажуваат во поголема мера негативни ставови кон учениците со посебни образовни потреби (ученик бр. 32 и ученик бр. 8), што не е случај со седмоодделенците (ученик бр. 3). Ако се погледнат позитивните социограми, сепак, се забележува дека овие ученици не претставуваат вистински негативни соѕвездија, туку се синциресто поврзани со групата и учествуваат во определување на групната динамика.

Во контекстот на овие согледувања е и интерпретацијата на индивидуалните индекси на социјален статус, која покажува дека треба да се биде внимателен при генерализирање на присуството на тензија во групите. Всушност, индивидуалните индекси на социјален статус укажуваат дека учениците со посебни образовни потреби главно се добро приспособени.

As it is noticed on the table (Table 1), the indexes of group tension range from 4.97 (seventh grade) to 5.02 (third grade), and the indexes of group cohesion range from 0.31 (third grade) to 0.32 (seventh grade). This is even more obvious in the sociograms, chosen as the most characteristic for pupils with special needs education, more precisely, socio-grams were chosen in relation to the Cooperative learning criteria. Socio-grams, first of all enable comparative analyses of peer interaction at the same age. **The analysis of the negative socio-grams indicate the impression that according to shown criteria, the third grade pupils show, on a higher level, negative attitudes towards pupils with special needs education** (pupil No. 32 and pupil No. 8) which is not the case with the seventh grade pupils (pupil No. 3). If the positive socio-grams are observed, these pupils do not indicate real negative constellation, but they are chained with the group and participate in determination of the group dynamics.

In the context of these perceptions is the interpretation of the individual indexes of social status which indicates that it is very important to be careful in generalizing the existence of tension in the groups. In fact, the individual indexes of social status indicate that the pupils with special needs education are generally well adapted.

Табела 2. Просечни вредносѝи на индексѝе на социјален сѝајѝус (ИСС) за различни критериуми кај ученицѝиѝе од ѝреѝиѝо одделение

Критериуми Criteria	Минимален ИСС Minimal ISS	Максимален ИСС Maximal ISS	ИСС Н 8 ISS N 8	ИСС Н 32 ISS N 32
Слободни активности Free activities	-0.52	+0.29	-0.52	-0.39
Учење Learning	-0.45	+0.32	-0.42	-0.35
Седење во клупа Sitting at bench	-0.58	+0.32	-0.45	-0.29
Просечен ИСС Average ISS	-0.52	+0.31	-0.46	-0.34

Table 2. Average values of the Indexes of social status (ISS) for different criteria with third grade pupils

Леѝенда:

ИСС-индекс на социјален статус

ИССН8-индекс на социјален статус на ученикот, означен во социограмот со бр. 8

ИССН32-индекс на социјален статус на ученикот, означен во социограмот со бр. 32

Legend:

ISS-Index of social status

ISSN8-Index of social status of a pupil marked with No. 8 in the socio-gram

ISSN32-Index of social status of a pupil marked with No. 32 in the socio-gram

Табела 3. Просечни вредносѝи на индексѝе на социјален сѝајѝус (ИСС) за различни критериуми кај ученицѝиѝе од седмо одделение

Критериуми Criteria	Минимален ИСС Minimal ISS	Максимален ИСС Maximal ISS	ИСС Н 8 ISS N 8
Слободни активности Free activities	-0.41	+0.38	+0.09
Учење Learning	-0.53	+0.47	0.00
Седење во клупа Sitting at bench	-0.53	+0.34	+0.09
Просечен ИСС Average ISS	-0.48	+0.40	+0.06

Table 3. Average values of the Indexes of social status (ISS) for different criteria with seventh grade pupils

Сепак, кај групата со пониска возраст се забележува дека социо-емоционалната адаптација е во извесен степен пониска и се движи во опсегот од -0,52 до 0,31 наспроти групата со повисока возраст (-0,48 до 0,40). Во овој контекст децата со посебни образовни потреби покажуваат лоша прифатеност во групата. Притоа екстремно високите и екстремно ниските индивидуални индекси на социјален статус не се директна последица од нивните посебни образовни потреби. Поточно, врничките интеракции не зависат директно од специфичните пречки во развојот. Впрочем, како што се забележува од прикажаните резултати во табелите 2 и 3 индивидуалните индекси на социјален статус, изведени од трите социометриски критериуми на учениците со посебни образовни потреби (ученик бр. 8 и бр. 32 од трето одделение и ученикот бр. 3 од седмо одделение) се движат во рамките на просечно приспособени ученици.

Дискусија

Во Република Македонија како неминовност се јавува стремењето кон интеграција на нашиот воспитно-образовен систем кон современите европски стандарди и модели на инклузивна едукација, преку иницирање и имплементирање на иновации во образованието врз една веќе востановена дидактичка основа со традиција. А, воведувањето на инклузивно образование, подразбира и соочување со повеќе дилеми, за чие решавање е потребно да се имаат предвид резултатите од анализата на позитивните искуства од инклузивното образование на другите воспитно-образовни системи во светот, како и

However, the lower age group shows that the socio-emotional adaptation is on a lower level and ranges from -0.52 to 0.31, opposite to the higher age group (-0.48 to 0.40). In this context, children with special needs education show low acceptance in the group, but extremely high and extremely low individual indexes of social status are not directly influenced by their special needs education. Precisely, the peer interactions do not directly depend on specific developmental difficulties. In fact, as it is noticed from the presented results in Tables 2 & 3, the individual indexes of social status derived from the three sociometric criteria of pupils with special needs education (pupil No. 8 and No. 32 from the third grade and pupil No. 3 from the seventh grade) range in the framework of average adapted pupils.

Discussion

In the Republic of Macedonia, the aspiration towards integration of our upbringing and educational system with the contemporary European standards and patterns of inclusive education is unavoidable through initiation and implementation of innovations in the education on an already established didactic base with tradition. But, the implementation of inclusive education means coping with many dilemmas, which resolving requires the results of the analyzes of inclusive education positive experiences of other upbringing and educational systems in the world as well as

критички осврт на досегашните теориски сознанија и практични искуства кај нас и во светот во поглед овој вид на образование.

Во промовирањето на овој вид образование станува неопходно обезбедувањето врз база на информации кои би вклучиле:

- **Преглед на релевантната легислатива;**
- **Донесување прописи;**
- **Иницирање нови концепции за обука на наставниците;**
- **Воведување и развој на соодветен инклузивен модел за едукација на деца со посебни образовни потреби;**
- **Флексибилност и адаптација на националниот курикулум;**
- **Обиди за проширување улогата на посебните училишта преку нивно функционирање како ресурсни центри;**
- **Поддршка на иницијативите на асоцијациите за лица со посебни потреби;**
- **Поставување механизми за координација со специјализирани установи во рамките на локалната заедница.**

Земајќи го предвид фактот дека еден од значајните индикатори што го користиме при проценката на ефектите од реализираните активности е обезбедувањето на позитивната клима за врсничките интеракции во рамките на инклузивното образование и почитувањето на различноста, ги издвојуваме следните сознанија:

- **Промовирање на инклузивната практика во проектните училишта;**
- **Информирање на стручната јавност за потребите на децата со ПП;**

critical review of previous theoretical knowledge and practical experiences in our country and worldwide in regard to this kind of education.

In promoting this kind of education, it is necessary to provide a data base with:

- **Review of relevant legislation;**
- **Bringing of regulations;**
- **Initiation of new concepts for training of teachers;**
- **Introduction and development of appropriate inclusive pattern for education of children with special needs education;**
- **Flexibility and adaptation of National curriculum;**
- **Attempts to extend the role of special schools through their functioning as resource centers;**
- **Support to the initiatives of the associations for people with special needs;**
- **Creation of mechanisms for coordination with specialized institutions in the framework of the local community.**

Taking into consideration the fact that one of the most important indicators, used in evaluation of realized activities effects, is providing of positive atmosphere for peer interactions in the framework of inclusive education and respect of the diversity, we point out the following knowledge:

- **Promotion of inclusive practice at project schools;**
- **Information to professional public for the needs of children with special needs;**

- Создавање средина за учење што ги вклучува сите;
- Развој на позитивните карактеристики на личноста кај децата врсници за прифаќање и почитување на разликите;
- Соработка меѓу членовите на групите во рамките на активностите и кооперативното учење;
- Примена на различни форми на кооперативно учење во наставниот процес, со цел промена на секојдневната меѓусебна комуникација меѓу децата со ПП и децата врсници и зголемување на самодовербата кај сите ученици.

Значи, зошто е пожелно инклузивно образование?

Затоа што:

- се базира на учење врз лично искуство, користење на сите сетилни канали за приемот на информации => стекнување функционални намени фактички знаења;
- се темели врз диференциран приод во учењето => секој ученик ги развива особено оние способности во кои тој е најдобар и преку кои може да се афирмира;
- се темели врз демократско водење на наставата, со што се овозможува интелектуална автономија на учениците;
- дава можност за личен избор => учениците има можности за максимално интелектуално и емоционално ангажирање;
- е насочено кон сеопфатен развој, наместо нагласен когнитивен развој.
- се базира врз кооперативно учење-ситуации на учење во групи и двојки.

- Creation of environment for learning which includes everybody;
- Development of positive personal characteristics of children at the same age for acceptance and respect of differences;
- Cooperation among group members in the framework of activities and cooperative learning;
- Implementation of different forms of cooperative learning in the teaching process for change of everyday mutual communications among children with special needs and children at the same age and increase of self-confidence with all pupils.

Why is inclusive education desirable?

Because:

- It is based on learning by personal experience, use of all senses and all channels for receiving the information => acquiring functional instead of factographic knowledge;
- It is based on differentiated approach to learning => pupils especially develop their best characteristics which affirm them.
- It is based on democratic carrying out the teaching process, enabling intellectual autonomy of the pupil.
- It gives a possibility for personal choice => the pupil has the possibility for maximal intellectual and emotional engagement.
- It is aimed to comprehensive development, instead of stressed cognitive development.
- It is based on cooperative learning – situation of learning in groups and pairs.

Во таа смисла инклузивната практика подразбира и неопходна поддршка од наставниците и родителите. Фактот дека нашите наставници чувствуваат потреба од втемелување на соодветна инклузивна методологија, технологија и стратегии во инклузивната практика, иницира активности за едукација на наставниците во редовните училишта за примена на инклузивната практика. **За непречено реализирање** на оваа цел релевантните институции иницираат и поддржуваат активности што значат поквалитетно и похумано образование, што подразбира обезбедување **локална инфраструктура и координација на стручни лица за поддршка и обезбедување на редовните училишта во кои се вклучени деца со посебни образовни потреби со соодветни наставни средства и помагала.**

In that sense, the inclusive practice means the necessary support from teachers and parents. The fact that our teachers feel a need for establishing appropriate inclusive methodology, technology and strategies into inclusive practice, initiates activities for education of teachers in regular schools for application of inclusive practice. **For uninterrupted realization** of this goal, some relevant institutions initiate and support activities which mean better quality and better human education, that provides **local infrastructure and coordination of professionals for support, as well as regular schools with appropriate teaching aids where children with special needs are included.**

Литература / References

1. **Јачова З, Самарџиска-Панова Љ, Лешковски И, Ивановска М.** Прирачник за проектот *Инклузија на деца со посебни потреби во редовните училишта во Р. Македонија*, Скопје: Биро за развој на образованието, 2002.
2. **Керамичев Д.** Психологија, Скопје: Македонска искра, 1999.
3. **Керамичева Р.** Психологија, Просветно дело, Скопје, 1996.
4. **Jonsson T.** *Inclusive Education*, Hyderabad: Institute of Research and Rehabilitation for the mentally Handicapped Press, 7, 1994.